

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבעי

שביעי של פסח, תשס"ה
מספר 598מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמןחמץ ומצה במוצאי אחרון של פסח
(בין מנהג אשכנז למנהג הגר"א)

נוהג מעניין הנראה במבט ראשון כיחיד במינו, נרשם בספר מהרי"ל (ירושלים תשמ"ט, עמ' קמ): "במוצאי פסח בלילה לא היה שום חמץ בבית מהר"ש (=ר' שלום מנוישטט), ולא חשו ואכלו מצה". מנהג זה רשום בפורמולות שונות גם בהלכות ומנהגי מהר"ש (שם, תשל"ו, עמ' 132, סי' שצג), ושם מצוין שכך נהגו גם בבית בנו, ואף בהגהות המנהגים לרי"א מטירנא (שם, תשל"ט, עמ' 10, אות לו). עוד נציין שבאחד מכתבי היד של מנהגי מהרי"ל, נוהג זה נרשם בשמו של מהרי"ל עצמו. מסתבר להניח שאף מהרי"ל נהג כך, בעקבות רבו המובהק - ר' שלום מנוישטט, ולצורך הדיון נשייך נוהג זה לשניהם.

ניתן את הדעת לניסוח שתי הנקודות העיקריות העולות מהקטע המצוטט: א. "לא היה שום חמץ", המדגיש לכאורה שמירה והתרחקות מפני חמץ, אף ש"איסורו" מצוי מחוץ למסגרת הזמן ההלכתי. ב. השימוש בניסוח: "ולא חשו", נעשה כאומר שלכאורה ההקפדה נובעת מחשש כלשהו שאינו מתבאר כאן. ונרחיב קמעא בבירורם של נושאים אלו.

ממקורות שונים מהתלמוד ומספרות הפוסקים אנו למדים שאכילת חמץ במוצאי שביעי (או שמיני. להלן: אחרון) של פסח היא מעשה רגיל ומקובל. כך הוא בפסחים ל, ע"א: "כי הוינן בי רב נחמן, כי הווי נפקי שבעה יומי דפסחא,¹ אמר לן פוקו וזבינו חמירא דבני חילא" (= כשלמדנו בבית רב נחמן כאשר היו יוצאים שבעת ימי הפסח היה אומר לנו צאו וקנו את החמץ של הנכרים).² וברור מכאן שנוהגו של רב נחמן היה לאכול חמץ במוצאי שביעי של פסח. מספרות הגאונים נצרף לכאן את דעתו של רס"ג שהתיר לאכול חמץ בזמן זה, לאחר משמרת של שעה אחת.³ ומספרות הראשונים נפנה לספר העיטור (קכב, ע"ב): "שנהגו עכשיו שישראל מקבל דורון חמץ", ועוד הרבה. כדאי גם לציין לקביעתו של הרמ"א (או"ח סי' רצו, סע' ב), המשקף כנראה מנהג אשכנזי קדום: "ונהגו להבדיל במוצאי פסח על שכר ולא על יין משום דחביב עליו" (משנ"ב שם, ס"ק יג: "שלא שתהו כל ימי הפסח").

לפנינו אפוא מקבץ מקורות שמהם עולה, שאין כל פסול - בלשון המעטה - באכילת חמץ במוצאי אחרון של פסח, ואף אין רמז להקפדה על אכילת מצה. הנהגתם של ר' שלום מנוישטט והמהרי"ל טעונה אפוא הבהרה. יתר על כן: מלשון הכתוב משמע שנוהג זה עומד כביכול כנגד חשש כלשהו, ומהצעת הדברים לא נתבאר טיב החשש. כאן יש לשבץ את המובא בחיבור הקרוי "מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג" (מהד' אלפנביין, עמ' 28), המכונה בכמה מקורות אשכנזיים גם בשם "מנהגי דורא": "ונהגו להכניס חמץ תכף אחר הבדלה לבית ולאכול שלא יהא כמוסיף על שבעת ימי המצות ומיהו המונע לא הפסיד". המלצתו של החכם היא לאכול חמץ סמוך להבדלה ובכך לציין בדרך חד-משמעית שחסל סידור פסח. אחרת, יש לחשוש לאיסור ההלכתי הידוע בשם "בל תוסיף", והאוכל מצה מראה עצמו כמוסיף יום על האמור בתורה הקובעת: "שבעת ימים תאכל מצות". אמנם דקדוק זה הגורם להקפדה על אכילת חמץ במוצאי אחרון של פסח הוא רק לכתחילה, אבל המונע עצמו מחמץ

¹ בשאילת יעב"ץ לר"י עמדין, ח"ב סי' צא, מצוי בירור מפורט בשאלה כיצד ייתכן שבבבל, מקום שנוהגים יום טוב שני של גלויות, היו רק "שבעה יומי דפסחא". וראה עוד ברש"ש על אתר, ולא נאריך.

² בכת"י מינכן ובעדויות נוסח כמו הלכות גדולות עמ' קעט; ראבי"ה ב, סי' תי"ד, עמ' 12; שם, עמ' 44 ועוד הגרסה היא: "פוקו ואיתו לי".

³ "השגות על רב סעדיה גאון מאת ר' מבשר בן נסי הלוי איש בגדד", מהד' מ' צוקר, ניו-יורק תשט"ו, עמ' 106-107.

"אינו מפסיד". מכאן יש להסיק שהחכמים שהקפידו לאכול מצה במוצאי אחרון של פסח, לא חששו למראית עין של איסור "בל תוסיף".⁴

יש לבאר את פשר התרחקותם של חכמים אלו מחמץ, והקפדתם על אכילת מצה גם במוצאי אחרון של פסח. אולי הדבר מתחבר לדפוס חומרה אישיים שאפיינו את משנתם.⁵ ואולי הדברים מתקשרים לנסיבות שיש להן רמזים עמומים בספרות של חכמי התקופות שקדמה להם. הרא"ש בפסקיו בפסחים (פ"י סי' ד), מסכם בלשון קצרה גלגוליה של הלכה המופיעה במקורות שונים: "ונכרי שמביא לישראל דורון במוצאי פסח סמוך לערב ומניחו בביתו". הלכה זו מתבררת בפרטיה בחיבורו של בנו רבנו יעקב, בטור או"ח סי' תמח, בשם ספר העיטור: ומן הדין עלינו להחמיר (בחמץ של נכרי) ממה שנוהגים עכשיו שישראל מקבל דורון חמץ של גוי מן המנחה ולמעלה, שנעשה חמץ של ישראל שעבר עליו הפסח שאסור בהנאה.

אמנם, תורתו של הטור לא הייתה מקובלת כסמכותית בעיניו של מהר"ש מנוישטט (בניגוד לשימושה המעשי בפסקי מהרי"ל).⁶ אבל פסקי הרא"ש שימשו היטב בהוראותיהם ובהנהגתם של חכמים אלו. מה עוד שלפנינו תיאור מציאות של מפגעי חמץ בסמוך למוצאי שביעי של פסח, אצל יהודים המתגוררים במחיצת נכרים. איננו יודעים אל נכון אם תופעת הדורות של נכרים הייתה רווחת במקום מושבם של חכמים אלו, אך די בהופעתה במקורות, כדי להניע את מהר"ש ומהרי"ל לנקוט פעולות התרחקות. עשייתם זו משמשת אפוא כגדר, כמשמרת וכעין גזרה על ביתם, מחמת חשש של חמץ שעבר עליו הפסח.

מכאן נעבור ונשרטט את נוהגו המיוחד של הגר"א המתקשר לנושא:⁷

'שבעת ימים תאכל מצות' כל שבעה מצוה, ואינו קורא לה רשות אלא לגבי לילה ראשונה שהיא חובה, ומצוה לגבי חובה רשות קרי לה. אעפ"כ מצוה מדאורייתא הוא. וכן פירשו י"ט א"צ (=אין צריך) אות: 'פסח במצה סוכות בסוכה' ועוד כמה ראיות. והיה מחבב מאד מצות אכילת מצה כל שבעה. וכיום טוב אחרון היה אוכל סעודה שלישית אע"פ שלא היה אוכל שלש סעודות בשאר י"ט, מפני חביבת מצות אכילת מצה שזמנו הולך לו. ובמוצאי י"ט היה משתדל לטעום חמץ ... והיה נמנע לאכול לאחר פסח מצה שיוצאין בה ידי חובתו בפסח, וכ"ז להיכרא לעשיית המצוה שאין עושין אותה להנאה אלא מפני גזירת הבורא יתעלה שמו.

יש לצרף לכאן את המסורת שמביא ר' ברוך הלוי עפשטיין בחיבורו "תורה תמימה", לשמות בא (פרק יב אות קסח): "וכך שמעתי בשם הגר"א שהיה מבדיל במוצאי הפסח על כוס שכר חמץ".⁸

בשמועה זו מתחברת הנהגת הגר"א עם הגהת הרמ"א דלעיל: הבדלה רצויה בין פסח לחול, באמצעות השכר החמץ.

המסורת בשם הגר"א המצויה ברוב המהדורות של "מעשה רב", מציגה את פרשנותו למהותה של מצוות מצה באמצעות רישום הנהגותיו בענייני אכילתה ובזמניה. והתיאור - המזכיר במתכונתו רישומים של הנהגות של חכמי אשכנז - מבליט כאן פן אישי של הגר"א בהתייחסותו לאכילת מצה ולטעמה האידאי-רוחני: "גזירת הבורא יעלה שמו". זאת בשונה מתיאור רוב נוהגיו האחרים של הגר"א כפי שהם מצטיירים ב"מעשה רב", שבהם הדגש על שמועות הלכתיות ופסקים בתחומים שונים, ללא הנופך והחותם האישי של החכם. נתון ברור עולה מהרישום: פרשנות הגר"א בכוונת מצוות המצה בפסח הוליקה אותו להנהגה שונה בתכלית מזו של חכמי אשכנז. ר' שלום מנוישטט והמהרי"ל בהתרחקותם מחשש חמץ המחישו זאת, כנראה, באכילת מצה גם במוצאי אחרון של פסח, ולא כברירת מחדל. לעומתם, הגר"א מוולנה הידר במצוות אכילת מצות בפסח דווקא בזה שהקפיד לצרוך חמץ בתום זמן חובת המצווה.⁹

ד"ר מאיר רפלד
המחלקה לתלמוד

⁴ לא נתייחס כאן לבירור סוגיית "כל תוסיף" ושייכותה לכאן. סיכום הנושא מצוי באנציקלופדיה התלמודית כרך ג', ערך "בל תוסיף". כאן נציין רק לדעת מהרי"ל שדרש בציבור שאין ישנים בסוכה בשמיני עצרת: "דחייש שמא נראה כמוסיף" (שם, עמ' שצד). בנושא זה ראה י' זימר, **עולם כמנהגו נוהג**, ירושלים 1996, עמ' 163 - 173.

⁵ ראה י' דינרי, **חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 93 - 102.

⁶ ראה **שו"ת מהרי"ל שלהי סי' קלח** (שם, עמ' רלה): "כי לא היה הוגה (מהר"ש) בטורים כל עיקר". וראה עוד **שו"ת מהרש"ל סי' עט**.

⁷ מעשה רב השלם, **מנהגי הגר"א**, הלכות פסח, סי' קפה, ירושלים תשמ"ז, עמ' רח-רט).

⁸ וראה שם את המלצתו למקור ההנהגה, מתרגום יונתן לפסוק (שם יב, יח): "עד יומא דעשרין וחד לירחא ברמשא דעשרין ותריין תיכלון חמיע". על מצות אכילת מצה בשבעת ימי הפסח ראה רש"י ז"ל, **המועדים בהלכה**, ת"א תשט"ז, עמ' רמב ובמקורות שהביא ד' שפרבר, **מנהגי ישראל**, ב תשנ"א, עמ' קמג-ד, שי, ולא נאריך.

⁹ והשווה למנהגו של האדמו"ר בעל "הצמח צדק": "אכל במוצאי יום טוב מחמץ שנמכר לגוי קודם יום טוב, והיה זה מחמת זקנה לא משום הידור והשתדלות" (ר"י מונדשיין, **אוצר מנהגי חב"ד**, כרך ב, ניסן-סיוון, ירושלים תשנ"ו, עמ' רלח). על מנהגי אדמו"רים אחרים, יעויין במאסף של ר"י לעווי, **מנהגי ישראל תורה**, ח"ג חמ"ד, תשס"ב, עמ' קעד-קעה. לאמתו של דבר, ואולי במפתיע, מקצת מן הדברים שנרשמו כאן, מתגלגלים לנוהגים שונים הרווחים במימונה ואף ל"ספרנה פטירי" של יהדות כורדיסטאן, ובעז"ה עוד חזון למועד.